

Limba română și varietățile ei regionale, însemn al viabilității unui idiom

Conf.univ.dr. Ioan Dănilă

Facultatea de Litere a Universității „Vasile Alecsandri” din Bacău

În 2011 – an de referință în istoria evaluărilor în învățământului românesc –, s-au făcut publice extrem de multe opinii referitoare la calitatea formării tineretului, în special în ceea ce privește punctul terminus al studiilor preuniversitare – bacalaureatul. Publicații de toată natura, deci nu doar cele specializate („Tribuna învățământului“, de exemplu), au găzduit luări de poziție incisive la adresa slujitorilor școlii, în primul rând, dar și la adresa societății în ansamblu, cu țintă precisă către politicieni. Îndeosebi editorialiștii au susținut, zile la rând, că ne aflăm într-o fază critică și că numai o reformă radicală ar schimba stările de lucruri aproape dramatice. Am parcurs cu interes textele de pe prima sau a doua pagină din „Adevărul“, „România liberă“, „Jurnalul național“, dar și din „Dilema veche“ sau „România literară“, în care erau incriminate realitățile de la catedră, din băncile școlare sau din amfiteatre. Mai mult decât atât: suplimentele de weekend ale cotidienele, chiar dacă aveau cu totul alt profil (sănătate, viața mondenă, gospodărie etc.), investigau fenomenul social în discuție și avansau soluții de remediere a situației.

Dintr-un astfel de supliment, cuprinzând programele TV ale săptămânii, am extras ideea că în școală ar trebui eliminați scriitorii prea regionali, pentru că sunt o reală piedică în dezvoltarea gustului pentru citit la (pre)adolescenți. Erau nominalizați, în frunte, Ion Creangă și Ioan Slavici, urmași de Agârbiceanu, Galaction, Marin Preda, Mihail Sadoveanu ș.a. Argumentul numărul unu, potrivit acestor editorialiști, era că elevul respinge un text care abundă în regionalisme sau arhaisme, ceea ce constituie un impediment major în a asigura atractivitatea scriiturii. La aceasta se adaugă lipsa de actualitate a întâmplărilor. „Mai fură azi cineva o pupăză?“ se întreba ritos o editorialistă. „Pe cine mai interesează istoria atât de veche, de pe vremea lui Ștefan cel Mare? Dar lumea rurală din Ardeal?“ Se înțelege că opțiunile autorilor de manuale pentru astfel de autori ar fi constituit una din cauzele pentru care elevii noștri nu mai citesc și de aici insuccesul la „examenul examenelor“ – bacalaureatul.

Curentul de opinie în defavoarea scriitorilor regionali – fie ei și canonici – îmi amintește de o situație oarecum apropiată, din anii '80. Acum treizeci de ani, primesc o scrisoare alarmantă de la Gavril Istrate, decanul Facultății de Filologie a Universității „Al.I. Cuza“ din Iași, specialist în lingvistică și autor de lucrări despre evoluția limbii române literare. Pe câteva pagini bune, Domnia Sa – azi, nonagenar – îmi prezenta, abia stăpânindu-și revolta, propunerea unui profesor de limba și literatura română (?), din zona de sud a Moldovei parcă, de a fi eliminate din manuale textele populare și ale scriitorilor regionali amintiți de noi mai sus, pentru că elevul de gimnaziu din București sau din Oltenia nu poate fi silit s-și însușească un vocabular perimat, de circulație foarte restrânsă, al „Amintirilor din copilărie“. Textul respectivului dascăl fusese publicat într-o revistă literară cu răspândire națională, dar probabil că numai Gavril Istrate a avut inițiativa de a combate insolita propunere și, mai mult decât atât, de a crea un alt curent de opinie, în favoarea apărării valorilor autentice românești. Scrisoarea primită de la universitarul ieșean a fost difuzată ca manifest național, în mai multe zone ale țării, și chiar dacă nu au fost publicate toate reacțiile produse în lumea profesorilor de limba și literatura română, efectul a fost cel scontat: propunerea a fost etichetată drept erezie, iar Ion Creangă și alții ca el s-au bucurat în continuare de toate drepturile conferite de legile nescrise ale frumosului în artă.

Cele două evenimente aduc în atenție valabilitatea sau lipsa de valabilitate a conceptului de varietate regională a unei limbi în general și a limbii române, în special.

Pentru început, să parcurgem accepțiile terminologice din lucrările de specialitate. „Noul dicționar enciclopedic al științelor limbajului“ alocă un capitol special geolingvisticii, numind-o „caracterizarea modurilor de vorbire în raport cu localizarea lor, atât socială, cât și spațială“⁽¹⁾. Potrivit acestui adevăr, una și aceeași limbă se multiplică în raport cu comunitățile existente, ba chiar și cu numărul vorbitorilor. Mai mult decât atât: se poate concepe diversificarea aceleiași limbi în ființa aceluiși vorbitor, dacă luăm în calcul contextele de orice natură care apar în biografia largă ori îngustă a acestuia. Limba națională sau oficială este determinată de factori administrativi și culturali, prin faptul că este disciplină școlară și că figurează ca vehicul al literaturii naționale. Deși nu ar trebui să intre în atenția politicianilor pentru a se interveni în numele privilegiilor pe care aceștia și le arogă, încă există situații de încercare a „purificării“ unei limbi sau, mai puțin spectaculoase, de îndepărtare a fondului lexical autohton de împrumuturi. (Unul dintre cele mai cunoscute cazuri este cel al limbii franceze, ferită cu strășnicie de pătrunderea anglicismelor.)

Desigur că, tacit, fiecare stat are interesul de a pronunța varianta unitară sau unificatoare a limbii, nedivizată în varietăți regionale. Consecința

este standardizarea comunicării, ba chiar crearea unei supralimbi, cu elemente artificiale uneori, care prezintă avantajul înțelegerii de către vorbitorii de pe întreg cuprinsul acelei țări. Alteori, un (sub)dialect este ridicat la rangul de limbă oficială, cum este cazul subdialectului muntean, avansat ca suport al comunicării pe întreg spațiul românesc. De aceea cercetarea graiurilor locale este utilă pentru a argumenta conținutul normelor lingvistice oficiale și pentru a stabili eventualele direcții către care s-ar îndrepta limba literară. Astfel de studii, care fac obiectul dialectologiei, se combină cu cercetările din domeniul istoriei limbii și conduc spre concluzii dintre cele mai interesante privind evoluția unei limbi. J.Gilliéron, de exemplu, inițiatorul atlaselor lingvistice ale limbii franceze, a remarcat că în cazul varietăților zonale se impune o tratare nuanțată și nu exclusivistă a modului în care se manifestă legile fonetice.

Cât privește limba română, aceasta cunoaște patru dialecte, dacă luăm în calcul ultimele cercetări în domeniu, sistematizate în „Tratatul de dialectologie românească” (1984): unul nord-dunărean (dacoromân) și trei sud-dunărene (aromân, maglenoromân și istroromân). Între acestea există atât elemente comune, care le asigură unitatea, cât și elemente particulare, menite să le confere individualitate între celelalte dialecte. Din păcate, nu există reciprocitate în privința gradului de înțelegere, ceea ce face ca scrierile din aromână, cele mai frecvente, să fie traduse în română și invers. Înainte de separarea în dialecte, a existat o imagine unitară în *protoromână/ străromână/ româna primitivă comună*, forma anterioară dislocării în cele patru ramificații, ca urmare a așezării masive a slavilor în Peninsula Balcanică și a întemeierii statelor sud-dunărene, în secolele X-XIII. Seria a fost deschisă de aromână/ macedoromână, urmată de maglenoromână și încheiată de istroromână. Lingviștii au acceptat cu greu varianta denumirii acestor ramificații sud-dunărene ca dialecte și nu limbi romanice de sine stătătoare²⁾. Un argument ar fi legat de statutul comun al dacoromânei și aromânei, singurele care au dezvoltat câte o variantă cultă, chiar și în absența unei norme comune supradialectale.

Pentru a motiva configurația diversificată a limbii române, este necesară o privire diacronică, în speță asupra fenomenului de romanizare înregistrat de Romania orientală, adică de actualul spațiu carpto-danubiano-pontic, limba latină fiind adusă în Dacia de coloniștii romani, la începutul secolului al II-lea. Progresiv, după Octavian Nandriș (1975), au existat șase faze: daco-latina, daco-romana, protoromâna, vechea română, româna modernă și, în final, româna contemporană³⁾. Comprindând în câteva generice o istorie vastă a limbii române, se subînțelege existența acțiunii mai multor factori extralingvistici decât lingvistici, care au acționat centrifug sau centripet: economia, politica, societatea, religia, cultura ș.a. Acești factori au fost organizați de specialiști în trei grupe: prima cuprinde factorii care ori

frânează, ori accelerează evoluția sistemului lingvistic, a doua include factorii creatori sau selectivi, iar ultima factorii care fixează limitele lingvistice⁴⁾. Pentru a întui în mod particular situația limbii române, e nevoie de o privire panoramică asupra caracteristicilor acesteia, din punctul de vedere al istoricilor. Cel mai autorizat este Alexandru Rosetti, care vreme de cincizeci de ani s-a ocupat de acest domeniu și care ne-a lăsat în 1986 o ediție definitivă din monumentală „Istorie a limbii române“ (931 de pagini).

Definiția genealogică a limbii române, așa cum a fost formulată în deschiderea „Introducerii“, este cea mai precisă din câte s-au dat până acum: „Limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Pannonia de sud, Dardania, Moesia Superioară și [Moesia] Inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre“⁵⁾. Al.Rosetti adaugă un detaliu semnificativ: „Acei care ne-au transmis limba latină, din tată în fiu, în aceste părți dunărene, au avut întotdeauna conștiința că vorbesc aceeași limbă (latină), spre deosebire de acei care vorbeau alte limbi. Se poate deci vorbi, în acest caz, de <<voința>> vorbitorilor de a întrebuița o anumită limbă, și nu alta“⁶⁾.

O analiză sumară a definiției antologice formulate de Al.Rosetti relevă trăsăturile esențiale ale limbii române: latinitatea, vechimea, individualitatea, oralitatea și vastitatea teritoriului. Cât privește continuitatea, aceasta este sugerată de două segmente ale definiției: „în mod neîntrerupt“, sintagmă centrată pe activitatea constantă de comunicare orală, într-un etaj superior, vizibil, al vieții sociale, și, respectiv, sintagma amplă din final, „din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre“, centrată pe extremitățile aceluiași proces. În acest al doilea segment este sugerată dinamica transformărilor care au loc în interiorul limbii române, precum și influențele determinate de limbile popoarelor cu a căror istorie s-a intersectat.

După cum se observă, teritoriul de formare include Dacia nord-dunăreană (Oltenia, Banatul și Transilvania), precum și teritoriile locuite de dacii liberi – Muntenia și sudul Moldovei. Pannonia, Dardania și cele două Moesii, provincii romanizate aflate la vest și sud-vest, au păstrat un strâns contact administrativ și comercial cu Dacia. Grupul oriental al limbii latine cuprinde latina dunăreană, precum și latina vorbită pe coasta Dalmației și, separat, în Italia, până în a doua jumătate a secolului al III-lea d.H.

Civilizația romană – precizează în continuare Al.Rosetti – se manifestase în provinciile nord-dunărene încă înainte de cucerirea de către romani. Acești „pionieri ai civilizației“, cum îi numește autorul „Istoriei limbii române“, sunt semnalati aici încă din anul 50 până în 106 d.H. Cu toate că Dacia însemna formal Oltenia, Banatul și parțial Transilvania, arheologii au descoperit urme ale așezărilor umane și în Muntenia și

Moldova, până dincolo de Prut. De fapt, orașele romane s-au întemeiat doar în Dacia romanizată, pe când celelalte zone se aflau doar sub control roman⁷⁾.

Colonizarea Daciei s-a realizat „cu coloniști aduși din provinciile romane occidentale, cu deosebire din Serbia, Bulgaria, Ungaria și Austria de astăzi, dar o mare parte au venit din Asia Mică (secolele al II-lea și al III-lea d.H.)”⁸⁾. Se înțelege că toți coloniștii vorbeau o singură limbă, latina, fapt impus de raporturile cu administrația romană, în primul rând, iar populația băștinașă, dacii, utiliza tot limba latină. Cu termenii moderni, ar trebui spus că latina era limba literară/ oficială a locului.

Desigur, limbile locale erau în continuare folosite doar în comunicările intrafamiliale. Astfel, limba dacă, de exemplu, s-a retras în interiorul unui grai, topit ulterior în magma daco-romană. Pe de altă parte, viața comercială apuseană în care a fost atrasă și Dacia, ca și stabilirea unui număr mare de coloniști din Dalmația au făcut ca mai târziu limba română să păstreze similitudini cu dialectele italiene centrale și meridionale⁹⁾. Urmarea a fost catalogarea românei ca parte a grupului lingvistic apenino-balcanic, laolaltă cu dalmata¹⁰⁾, albaneza și dialectele italiene centrale și meridionale (abruzzez, sicilian și pugliez). Al. Rosetti inventariază câteva particularități comune celor trei grupe de idiomuri:

a) conservarea lui *ŭ* latinesc (rom. *furcă*, sard. *furca*), trecut la *o* în celelalte limbi romanice;

b) caracterul nonsonor al lui *p*, *t*, *k* (ocluzive) și *s* (fricativă), în rom. *căpăstru*, *roată*, *păcurari*, *casă*; it. *capestro*, *rota*, *pecoraio*, devenite sonore în spaniolă (*cabestro*, *rueda*), portugheză (*pegureiro*) și franceză (*chez*);

c) transformarea grupului consonantic *kl* + vocală palatală (*kl'*): lat. N. *clavis*, G. *clavis*, Ac. *clavem* > rom. *cheie* (aromână *cl'aie*), it. *chiave* (provensală, catalană *clau*); lat. N. *oculus*, G. *oculi*, Ac. *oc(u)lum* > rom. *ochi* (ar. *ocl'u*), it. *occhio*, pe când în franceză *oeil*, spaniolă *ojo*;

d) desinența *-i* pentru pluralul substantivelor de declinarea a III-a: lat. N. *mons*, G. *montis*, Ac. *montem* > rom. *munți*, it. *monti*;

e) terminația *-ora*: lat. N. *caput*, G. *capitis*, Ac. *caput* > rom. *capuri*, *focuri*, it. *capure*, *focure*;

f) formarea cuvintelor cu prefixele *ex-* (rom. *scurta*, it. *scurta*), *extra-* (rom. *străluci*, *străvechi*, it. *sterluce*, *strabello* „prea frumos”), *in-* (rom. *întineri*, sic. *intiniriri*) și cu sufixele *-arius* (rom. *căldărar*, *porumbar*, it. *caddararu*, *palumbaru*), *-ia* (rom. *surzie*, *fierărie*, it. *surdia*, *firrarria*) ș.a.¹¹⁾

Așadar, varietățile regionale ale limbilor – romanice, în cazul nostru – sunt realități sortite să aibă viață lungă. În ciuda invaziei anglicismelor și cu toată strategia culturală de stimulare a limbii naționale standard,

idiomurile generate de limba-mamă (aici, latina) continuă să se manifeste în ipostazele lor concrete. Le avantajează, în ultima vreme îndeosebi, preponderența comunicării orale, care este mai puțin subordonată normelor stricte ale scrisului. Fenomenul a fost atent studiat de psiholingviști, sociologi, filozofi ai limbajului. Tatiana Slama-Cazacu, de pildă, întemeietoarea psiholingvisticii românești, alocă în masivul tratat publicat în 1999 un întreg capitol – „Dialectologia și sociolingvistica, în perspectivă psiholingvistică” – întrepătrunderii domeniilor centrate pe comunicarea umană¹²⁾. Autoarea sugerează ca înregistrarea de vorbire spontană, „în situații neartificiale, din viața reală”¹³⁾, să ia în calcul „toate variațiile din ambianță și din starea subiectului; deci cercetătorul nu se poate mărgini (așa cum se procedează de obicei) să înregistreze pe bandă de magnetofon emiterea verbală a informantului”¹⁴⁾.

Varietățile regionale ale limbii române, așa cum s-au manifestat de-a lungul secolelor, nu trebuie să constituie un impediment în contactul cititorului cu textul literar. Dimpotrivă, realitățile diverse ale unuia și aceluiași idiom sunt factorul de stabilitate al acestuia, întrucât „un rol însemnat în asigurarea unității limbii scrise, precum și în influențarea limbii vorbite de către limba scrisă, l-au avut operele aparținând tuturor stilurilor funcționale ale limbii, elaborate de autorii care s-au bucurat de prestigiu deosebit”¹⁵⁾.

Regionalismele sau arhaismele fonetice, lexico-semantice și gramaticale prezente în operele scriitorilor moldoveni, ardeleni, munteni ori dobrogeni constituie jaloane ale personalității unei limbi, însemne ale viabilității acesteia. Cunoașterea lor de către publicul școlar în primul rând, ca și de către toate categoriile de cititori este un indiciu al coeficientului de cultură generală umanistă pe care o posedă fiecare dintre noi.

Bibliografie:

1. Oswald Ducrot, Jean-Marie Schaeffer, *Noul dicționar enciclopedic al științelor limbajului* (Trad.), București, Editura „Babel”, 1996, p. 93.
2. Cf. Marius Sala (coord.), *Enciclopedia limbii române*, București, Editura „Univers enciclopedic”, 2001
3. Cf. Octavian Nandriș, *Dialectologie roumaine et dialectologie romane: agents de morcellement linguistique*, în „Travaux de linguistique et de littérature...”, Université de Strasbourg, XIII, 1, 1975, p. 3, apud Valeriu Rusu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura „Scrisul românesc”, 1984, p. 157.

4. K. Togeby, *Désorganisation et réorganisation dans l'histoire des langues romanes*, în „Miscelânea Homenaje à André Martinet, estructuralismo e historia“, I, La Laguna, 1957, p. 277, apud Valeriu Rusu, *op. cit.*, p. 157.
5. Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I, „De la origini până la începutul secolului al XVII-lea“, Ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 75. Am adăugat, între croșete, cuvântul Moesia, pentru a elimina posibila ambiguitate dată de atribuirea a două însușiri aceluiși substantiv: „Superioară și Inferioară“. A se remarca perifriza „în mod neîntrerupt“, în locul unui simplu adverb, „neîntrerupt“, pentru a sublinia încă o dată continuitatea elementului romanic în limba română.
6. *Ibidem*.
7. *Ibidem*, p. 77.
8. *Ibidem*. (Tacit, am actualizat abrevierile valabile în 1986: î.H, d.H., în loc de î.e.n., e.n.)
9. Reporterii de la „Formula AS“, interesați de urme românești în colțuri oarecum îndepărtate ale lumii, au semnalat astfel de situații în Peninsula Italică, fapt confirmat, la nivel de oralitate, de românii care după 1990 au pătruns în toate zonele Italiei, în căutare de mână de lucru.
10. Azi, dispărută. „Limba ultimului supraviețuitor care cunoștea dalmata, ce nu mai era întrebuințată de părinții săi, a fost cercetată la fața locului, în insula Veglia, în 1897“ (*ibidem*, p. 75).
11. *Ibidem*, p. 78. Am simțit nevoia de a însoți etimoanele latinești de formele pentru genitiv și acuzativ, pentru o mai bună vizualizare a traseului transformărilor până la româna veche. Tacit, am operat și două corecturi: „ocluzive“, nu „occlusive“ (conform DOOM₂), și „fricativa s“, în loc de „semioclusiva s“.
12. Vide Tatiana Slama-Cazacu, *Psiholingvistica – o știință a comunicării*, București, Editura ALL, 1999, pp. 502-555.
13. *Ibidem*, p. 517.
14. *Ibidem*, p. 518.
15. Petru Zugun, *Unitate și varietate în evoluția limbii române literare*, Iași, Editura „Junimea“, 1977, pp. 5-6.